

De drieknoppen- fibula in de Romeinse kunst

Vince Van Thienen & Annemarieke Willemsen

“Hij zal elk jaar twee rode militaire tunieken ontvangen, twee militaire mantels, twee verguld zilveren fibula's, en één speld met een Cypriotische pin.”

Scriptores Historiae Augusta, Leven van de keizers, 4de-5de eeuw na Chr.

35. Mozaïek met Romeinse cavalierist, Villa del Casale, ca. 300 na Chr.
Foto: wikimedia commons/José Luiz Bernardas Ribeiro

Fibula's zijn niet alleen als vondst bekend, maar ook vermeld in Latijnse teksten en afgebeeld in Romeinse mozaïeken, sculptuur en wandschilderingen. Zo staan op de zuil van Trajanus veel soldaten, zowel Romeinen als Daciërs, met een eenvoudige schijffibula op de schouder. Ook 2de- en 3de-eeuwse keizerbeelden dragen vaak een grote schijffibula prominent op de rechterschouder. Mannen in toga worden nooit met een fibula afgebeeld. Vrouwen op bijvoorbeeld Fayoom-portretten dragen af en toe een fibula, en dan meestal een enkel sieraad (zie afb 32). Vrouwen uit het Rijnland of de Donau-gebieden dragen vaak twee of meer fibula's op de schouders, zoals bijvoorbeeld te zien is bij de personificaties van die provincies op het Trophaeum van Trajanus (nu in de Capitolijnse Musea te Rome) en op grafstenen uit die regio.

Soldatenspeld

Hoewel veruit de meeste Romeinse portretten eenvoudige ronde fibula's tonen, komen afbeeldingen van specifieke fibula's in de Romeinse kunst ook voor. Die zijn heel bruikbaar om het gebruik van fibula's te bestuderen; zo kan soms de ontwikkeling van een bepaald type fibula door de tijd heen gevolgd worden. Een voorbeeld is de drieknoppenfibula, ook wel aangeduid als kruisboogfibula. Deze is herkenbaar aan zijn kruisvorm en steekt op de afbeeldingen altijd met het smalle lange deel omhoog boven de schouder uit. Deze fibula ondergaat in de loop van de eeuwen een hele evolutie zowel wat de vorm van de speld zelf betreft, als de groep personen die deze speld gebruikte.

In de 3de eeuw is de voorloper van de drieknoppenfibula slechts een eenvoudige speld, weinig gedecoreerd en te vinden

36. Dienaar met mantel, Silistra, ca 350 na Chr.

Foto: herinquest.com

37. Echtpaar op kistje, 'Projecta casket', ca. 350 na Chr.

Collectie & foto: British Museum Londen M&ME 1866, 12-29, 1

op de mantels van soldaten, zoals te zien is op een mozaïek in de Villa del Casala bij Piazza Armerina in Sicilië (afb. 35). Hier is een jonge Romeinse cavalierist te zien, met een rood ovale schild, wiens mantel op de schouder met een goudkleurige drieknoppenfibula is vastgezet. Uit archeologische vondsten uit legerkampen blijkt dat deze oudste vorm dunne armen had, nog zonder knoppen. De vroegste fibulae van dit type met knoppen aan de armen en de kop ontstaan rond het midden van de 3de eeuw op de Balkan.

Naarmate de stijl van het Romeinse leger populairder wordt bij de gehele bevolking, wordt het ontwerp van deze speld uitvoeriger met meer decoratie. Het voorkomen van exemplaren in edelmetaal zoals goud, is bijvoorbeeld te zien op de zijwand van een beschilderde tombe in Silistra (Bulgarije). Hier draagt een dienaar een mantel met daarop een goudkleurige, grote kruisboogfibula naar zijn meester (afb. 36). Ook de bebaarde man Secundus, die met zijn vrouw Projecta op een zilveren kistje uit het einde van de 4de eeuw is weergegeven, draagt zo'n fibula, die verguld is en enigszins uitvergroot, zodat er nadruk op ligt (afb. 37). Archeologen vinden deze spelden vaak in 4de-eeuwse grafvelden bij legerkampen. Hieruit blijkt dat de fibula gebruikt werd om de militaire status van de overledene uit te drukken.

Hoogwaardigheid

De boodschap van de speld draait in de late 4de eeuw nog altijd om het militaire beroep, maar deze wordt dan niet meer uitsluitend door soldaten gedragen. Ook hoge officieren en civiele elite dragen nu deze drieknoppenfibula op hun officiële mantel. Dit zorgt ervoor dat tegen het einde van de 4de eeuw ook de aristocratie deze populaire kledingstijl gaat gebruiken. Een voorbeeld hiervan

38. Mozaïek met Justinianus en gevolg, San Vitale Ravenna, 547 na Chr.

Foto van ansichtkaart

39. Diptiek van Stilicho, ca 400 na Chr.

Domschat Monza. Foto: Scala Florence 2016

is het diptiek van Stilicho uit het begin van de 5de eeuw (afb. 39). Hierop draagt niet alleen Stilicho, opperbevelhebber van het leger en regent voor de onvolwassen keizer Honorius (op het rechterluik) een drieknoppenfibula, maar ook zijn jonge opvolger, die met zijn moeder op het linkerluik staat. Beide fibula's hebben duidelijk uitsteeksels of 'tanden' aan beide kanten van het omhoogstekende einde.

In de loop van de 5de eeuw worden deze mantelspelden steeds minder gebruikt door militairen, maar worden ze vaker gezien op de schouders van mensen die een officiële bestuursfunctie voor de Romeinse staat uitvoeren. In de 6de eeuw is de betekenis van de drieknoppenfibula zodanig veranderd, dat deze een algemeen symbool geworden is van macht van het Romeinse rijk. Dit is bijvoorbeeld te zien in het mozaïek aan de linkerzijde van de apsis van San Vitale in Ravenna (Italië), waarop keizer Justinianus afgebeeld staat met Frankische lijfwachten (links), aartsbisschop Maximianus (rechts van de keizer) en een aantal belangrijke leden van het keizerlijk hof, waarvan er drie een dergelijke fibula dragen (afb. 38). Het is opvallend dat de soldaten, die links op dit mozaïek staan, niet zijn afgebeeld met drieknoppenfibula's. Zij zijn gekenmerkt als Franken, met als statussymbool gouden halsringen. Hieruit blijkt dat de drieknoppenfibula, die eerst een speld voor de gewone soldaat was, en later door officieren werd gedragen, in het Byzantijnse rijk is gaan gelden als symbool van civiel bestuur, maar tegelijkertijd nog altijd voor een vorm van Romanitas staat.

Fibula's

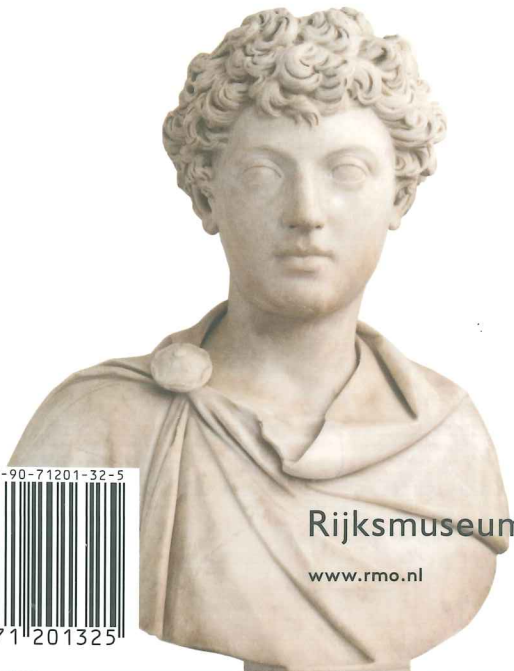
Vondsten, vormen & mode

Brilfibula, ringfibula, draadfibula, boogfibula, knikfibula, ogenfibula, kruisboogfibula, bloeduigerfibula, distelfibula, hakenkruisfibula, Aucissafibula, traliefibula, schijffibula, muntfibula, paukfibula, omega-fibula, zeepaardfibula...

Fibula's zijn spelden waarmee in Oudheid en Middeleeuwen kleding werd dichtgemaakt, vooral mantels. Het zijn de bekendste en meest gevonden kledingaccessoires van de archeologie. In Nederland zijn er minstens 25.000 opgegraven en het Rijksmuseum van Oudheden heeft er zo'n 2000 in de collectie, die samen zo'n tweeduizend jaar en de halve wereld omspannen. Het talrijkst daarbij zijn Romeinse fibula's uit Nederland.

Fibula's kwamen voor vanaf de Bronstijd, rond 1000 voor Chr., tot en met de Ottoonse tijd, rond 1000 na Chr. Mannen droegen meestal één fibula, in de regel op de schouder, terwijl vrouwen vaak meer fibula's gebruikten om kleding te sluiten. Fibula's zijn ook terug te vinden in Romeinse en vroegmiddeleeuwse kunst en literatuur. Ze waren modegevoelig en hun vorm veranderde steeds. Vanwege hun positie op schouders of borst waren fibula's zeer geschikt om een boodschap over de drager te communiceren, zoals leeftijd, sekse, rijkdom of status.

Deze publicatie verschijnt ter gelegenheid van de tentoonstelling *Fibula's* in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden in 2017.

Rijksmuseum van Oudheden

www.rmo.nl

ISBN 978-90-71201-32-5

9 789071 201325

FIBULAS VONDSTEN, VORMEN & MODE

Rijksmuseum van Oudheden

Fibula's

Vondsten, vormen & mode

Stijn Heeren & Annemarieke Willemsen

Rijksmuseum van Oudheden